ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

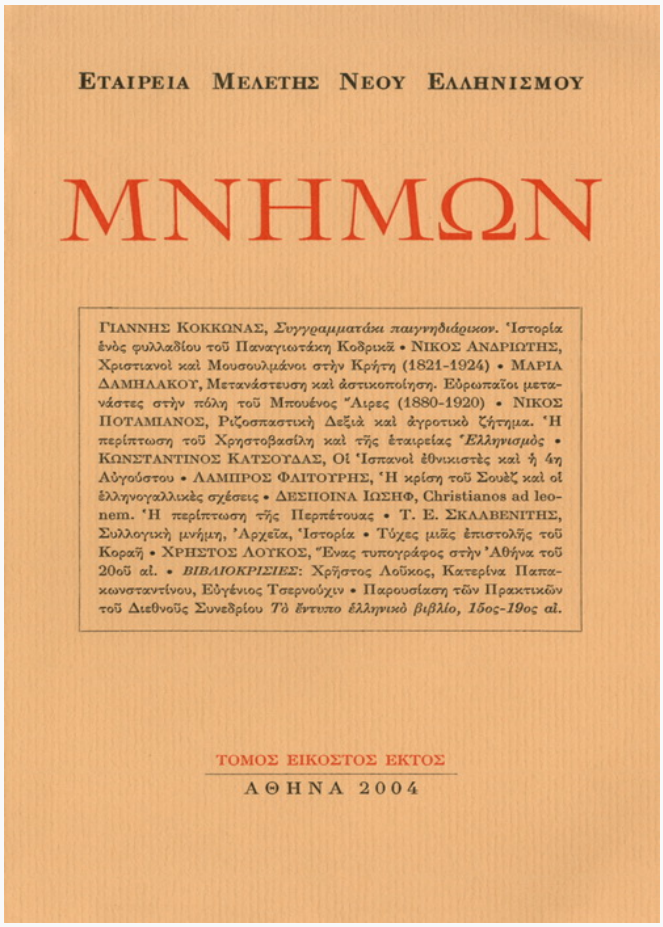
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, *Συγγραμματάκι παιγνηδιάρικον.* Ἱστορία ἑνὸς φυλλαδίου τοῦ Παναγιωτάκη Κοδρικᾶ • ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι στὴν Κρήτη (1821-1924) • ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ, Μετανάστευση καὶ ἀστικοποίηση. Εὐρωπαῖοι μετανάστες στὴν πόλη τοῦ Μπουένος Ἄιρες (1880-1920) • ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ, Ριζοσπαστικὴ Δεξιὰ καὶ ἀγροτικὸ ζήτημα. Ἡ περίπτωση τοῦ Χρηστοβασίλη καὶ τῆς ἑταιρείας *Ἑλληνισμός* • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ, Οἱ Ἱσπανοὶ ἐθνικιστὲς καὶ ἡ 4η Αὐγούστου • ΛΑΜΠΡΟΣ ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ, Ἡ κρίση τοῦ Σουὲζ καὶ οἱ ἑλληνογαλλικὲς σχέσεις • ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΗΦ, Christianos ad leonem. Ἡ περίπτωση τῆς Περπέτουας • Τ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Συλλογικὴ μνήμη, Ἀρχεῖα, Ἱστορία • Τύχες μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραῆ • ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Ἕνας τυπογράφος στὴν Ἀθήνα τοῦ 20οῦ αἰ. • *ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ*: Χρῆστος Λοῦκος, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Εὐγένιος Τσερνούχιν • Παρουσίαση τῶν Πρακτικῶν τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου *Τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο, 15ος-19ος αἰ.*

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ)

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: 10.12681/mnimon.841

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2004). ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ). *Μνήμων*, *26*, 227–237. https://doi.org/10.12681/mnimon.841

Σημειώματα καὶ μαρτυρίες

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ)

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 2004 ἡ κυρία Ἕλλη Μποτονάκη μοῦ παρέδωσε, ὕστερα ἀπὸ φιλικὴ παρότρυνση τῆς συναδέλφου κυρίας Βιβῆς Περράκη, φωτοτυπία αὐτόγραφης ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ (ποὺ ἀνῆκε στὴ συλλογὴ τοῦ παπποῦ της Μίνωος Γερακάρη, 1892-1959, ἀνωτέρου ὑπαλλήλου τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας), γραμμένης στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1816 στὸ Παρίσι, πρὸς τὸν Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (1781-1831) στὴ Βιέννη. Ὁ ἐπιστολογράφος εὐχαριστοῦσε γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς μετάφρασης τῆς κωμωδίας τοῦ Μολιέρου *Ταρτοῦφος*, ποὺ ὁ Κοκκινάκης τύπωσε τὸ 1815 στὴ Βιέννη καὶ τοῦ ἔστειλε ἀντίτυπο μὲ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία ζητοῦσε τὴν κρίση του καὶ τὴν ἐπισήμανση λαθῶν του.

Ἀναζητώντας τὸ κείμενο στὴν ἔκδοση τῆς *Ἀλληλογραφίας*[1] τοῦ Κοραῆ διαπίστωσα ὅτι ἡ φωτοτυπημένη ἦταν πολὺ συντομότερη τῆς δημοσιευμένης μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία ἐπιστολῆς καὶ ὅτι ἡ συντόμευση εἶχε γίνει μὲ περικοπὲς πολλῶν παραγράφων, ἐνῶ οἱ διαφορὲς ἦταν λίγες καὶ πολὺ μικρές.[2] Παρέδωσα τὴ φωτοτυπία στὸν συνάδελφο κ. Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκο, συνεκδότη τῆς *Ἀλληλογραφίας*, γιὰ νὰ τὴν περιλάβει στὸν ὑπὸ ἔκδοση ἕβδομο τόμο της, μαζὶ μὲ ἄλλες προσθῆκες καὶ διορθώσεις στὸ σῶμα τῶν ἕξι τόμων. Ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος δὲν συμφώνησε μὲ τὴν ὑπόθεσή μου ὅτι πρόκειται γιὰ συντομευμένη μορφὴ τῆς μεγάλης ἐπιστολῆς, ποὺ ἴσως ὁ Κοραὴς συνέταξε ἀπὸ γνώση ἢ φόβο ὅτι χάθηκε ἡ μεγάλη ἐπιστολή του, γιὰ νὰ τὴν στείλει ἀργότερα στὸν Κοκκινάκη, μὲ τὸ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Κοραὴς δὲν συνήθιζε νὰ κάνει ἐπιτομὲς τῶν ἐπιστολῶν του, μὲ τὴ μέθοδο τῆς συρραφῆς ἀποσπασμάτων, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερες ἐπιστολὲς ἀντέγραφε τμήματα ἢ ἔγραφε περιλήψεις ἄλλων προγενέστερων κινημένος ἀπὸ τὸν φόβο ὅτι αὐτὲς ἴσως παρέπεσαν καὶ δὲν ἔφταση στὸν ἀποδέκτη τους. Ὑποθέτοντας ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ λιθογραφημένο μοντὰζ ὁρισμένων παραγράφων τῆς μεγάλης ἐπιστολῆς, μοῦ συνέστησε νὰ πα-

1. Ἀδαμάντιος Κοραής, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α΄- ΣΤ΄, Ἀθήνα, Ὅμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, 1964-1984.

2. *Στὸ ἴδιο*, τ. Γ΄, Ἀθήνα 1979, ἀρ. 708, σ. 500-503.

ρακαλέσω τὴν κάτοχο νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ περιγράψουμε ἀπὸ αὐτοψία τὴν κορνιζαρισμένη ἐπιστολή.

Λίγο καιρὸ ἀργότερα ἡ συνάδελφος κυρία Μαρία Λ. Πολίτη ἔφερε στὸν Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκο φωτοτυπημένο ἄρθρο σὲ θεσσαλικὸ περιοδικό, στὸ ὁποῖο δημοσιεύεται φωτοτυπία τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς καὶ φωτογραφία λιθογραφημένης εἰκόνας τοῦ Μολιέρου μὲ τὴ λεζάντα: «Ὁ φάκελος μὲ τὸν ὁποῖο ἐστάλη ἡ ἐπιστολὴ Κοραῆ: Εἰκονίζεται ὁ Μολιέρος [...]». Ἡ ἐπιστολὴ μεταγράφηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου καὶ ἡ χειρόγραφη μεταγραφή του φωτοανατυπώθηκε στὸ ἄρθρο. Ὡς πρὸς τὴν προέλευσή της ὑποστηρίζεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὶς «Παραδουνάβιες ἡγεμονίες τῆς Ρουμανίας γιὰ νὰ φτάσει στὸ Προμίρι περίπου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας ἢ καὶ λίγο νωρίτερα».[3] Κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἄρθρου ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος μᾶς πληροφόρησε καὶ γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς συντομευμένης αὐτῆς ἐπιστολῆς στὸ περιοδικὸ *Ἑστία* τὸ 1877 μὲ τὴ σημείωση τῆς διεύθυνσης: «Τὸ πρωτότυπον τῆς ἑπομένης περισπουδάστου ἐπιστολῆς τοῦ ἀειμνήστου Α. Κοραῆ ἀπεστάλη ἡμῖν ὑπὸ τοῦ ἐν Ἰθάκῃ φιλομούσου συνδρομητοῦ ἡμῶν κ. Κ. Ν. Παυλάτου, πρὸς ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν». Ἡ μεταγραφὴ εἶναι πιστὴ καὶ διαπίστωσα μόνο τὴ διόρθωση *καλλιέργιαν* σὲ *καλλιέργειαν*, στὴν πέμπτη καὶ τελευταία παράγραφο.[4]

Ἡ ἐξέταση τῆς ἐπιστολῆς, χάρη στὴν προθυμία τῆς κυρίας Ἕλλης Μποτονάκη, μᾶς ἔδειξε ἕνα ψαλιδισμένο χαρτὶ κανονικοῦ πάχους, 21,5×19,5 ἑκατοστά, χωρὶς ὑδατόσημο, γραμμένο ἀπὸ τὴ μία ὄψη μὲ μελάνι χρώματος καφέ. Ἀνάμεσα στὴν ἐπιστολὴ καὶ τὸ προστατευτικὸ χάρτινο κάλυμμα τῆς κορνίζας ὑπῆρχε ἕνα ἀπόκομμα ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἀθηναϊκὰ Νέα*, ἑσπέρα Σαββάτου 25 Μαρτίου 1933, μὲ μέρος τοῦ ἄρθρου «Ἤθελε Δημοκρατίαν μὲ διπλῆν Βουλήν. Αἱ σημειώσεις Κοραῆ εἰς τὸ Α΄ Σύνταγμα. Τί ἔγραφε διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς Γερουσίας». Στὸ κέντρο περίπου τοῦ ἄρθρου δημοσιεύεται τσιγκογράφημα μὲ τὴν ἀρχή, τὶς τρεῖς πρῶτες ἀπὸ τὶς πέντε παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ἡμερομηνία καὶ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Κοραῆ. Στὴ λεζάντα σημειώνεται: «Αὐτόγραφον τοῦ Κοραῆ (Ἀπὸ τὴν συλλογὴν τοῦ κ. Μ. Γερακάρη τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης)». Παρατηροῦμε ὅτι γιὰ δεύτερη φορὰ ἐπιτέμνεται ἡ ἐπιστολὴ γιὰ νὰ διακοσμήσει αὐτὴ τὴ φορὰ ἕνα ἄσχετο μὲ τὸ περιεχόμενό της ἄρθρο, ποὺ ἀνήκει στὴ μεγάλη σειρὰ τῶν χρήσεων τοῦ Κοραϊσμοῦ σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς νεοελληνικῆς συνταγματικῆς ἱστορίας.[5]

---

3. Σ. Γεωργαδάκης, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Α. Κοραῆ στὰ 1816», *Προμυριώτικα νέα*, χρόνος 11, τχ. 34 (Ἀθήνα, Μάιος - Αὔγουστος 1999) 8-10.

4. «Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ», *Ἑστία* 4 (1877) 700-701.

5. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλὴ Π. Βολίδη, *Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους*, Ἀθήνα 1833.

Κύριε Κοκκινάκη,

Τὸν Ταρτοῦφον συνωδευμένον μὲ τὴν ἐπιστολήν σου ἔλαβα, καὶ σ' εὐχαριστῶ. Πρὸ ἀλίγου ἄλλα βιβλία δὲν μὲ ἦλθαν ἀπὸ μέρους σου· καὶ ἐπειδὴ ἐταράχθησαν καὶ ἄλλων ἀποσταλμάτα διὰ τὰς ἀφιερώσεις, νοιώθω ὅτι ἔπαθαν κάτι τὰ ἰδικά σου τὴν αὐτὴν τύχην.

Ἡ μετάφρασις εἶναι καλή, ἀλλ' ὅμως χωρὶς σφάλματα. Νὰ τὰ σημειώσω, ὡς ἐπιθυμεῖς, δὲν μὲ συγχωρεῖται οὔτ' αἱ ἀσχολίαι καὶ βαρεῖαι ἀσχολίαι μου, οὔτ' ἡ σχεδὸν ἐβδομηκοντάχρονός μου ἡλικία, ἡ ὁποία μεγάλην ἀφορεῖται νόσον.

Πλὴν ὁρᾶτε δυσκολεύομαι τὴν ἀκριβῆ μετάφρασιν εἶναι ἡ βαρβαρος ῥῖζα, ἡ ὁποία ἐπροσκολλήθη καὶ εἰς ἡμᾶς ὡς ψώρα. Εἰς τὰς βαρβάρους τῶν Εὐρωπαίων γλῶσσαι, ἔχουν ἴσως ἀναρκεῖν τὸ ὁμοιοτέλευτον, διὰ νὰ δῶσι μεθάσιν τὴν φραστότητα· ἀλλ' εἰς τὴν ἰδικήν μας, ἂν κάμῃ βαρβαροειδεῖαν, πολὺ ὅμως ὑπερέχει ἐκείνων, ἢ ὅμα ἐμβῆκε δι' ὁρκῶν τῶν Μουσῶν. — Ἀλλ' εἶναι νόθιμος εἰς τὴν ἀκοήν. — Αἰ! καὶ τί δὲν κάμνει νόθιμον ἡ ἕξις; Ἔχουν καὶ οἱ Αἰθίοπες τὰς Ἀφροδίτας των, ὡς ἡμεῖς οἱ λευκόδερμοι· ἔχουν καὶ κοντάς, καὶ τῶν ὁποίων δὲν ἀλλάσσουν οὐδὲ ἕνα πρὸς δέκα Ὁμήρους.

Ὅπως ἂν ἦναι, παρακαλῶ καὶ σὲ καὶ τοὺς ὁμότιμους σου στιχουργοὺς, ἐὰν δὲν ἦναι (καὶ φοβοῦμαι μὴ δὲν εἶναι πρέπει) δυνατὸν νὰ ἐξορίσετε τὴν ῥῖζαν, νὰ φυλάξετε κάν εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἐξουσίαν καὶ τῶν ἀνομοιοτελεύτων στίχων, καὶ νὰ μεταφράζεσι κάποτε τὰ τῆς ἑλληνικῆς κωμῳδίας καὶ εἰς πεζὸν λόγον. Δὲν ἐπιμένω πλέον νὰ μεταφράσῃς τὸν Μισάνθρωπον τοῦ Μολιέρου εἰς τὸ πεζόν, ἢ καὶ αὐτὸν σου τοῦτον τὸν στιχουργημένον Ταρτοῦφον νὰ μεταμορφώσῃς εἰς Λογογραφικόν. Αἰ! ἄλλο, γεμάτε εἰς τὴν μετάφρασιν, καὶ γράψεις ἐτοιμοῦ τὴν ἀγαπητήν μας γλῶσσαν, τῆς ὁποίας τὸ ἀφάρμοστον ὑπόμασα δυσθέρας ἀρτὶ τῶν κακῶν εἰς ὅλους μας σφαλμάτων.

Ὁποῖα ὅμως καὶ ὁπόσα εἶναι τὰ σφάλματα ταῦτα, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐλαττώνουσιν τὴν θερμὴν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γλώσσης. Πρόβλεψις εἰς τὴν χρονικὴν ἄξιν τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος μᾶς ἐφύλαττε ἡ φύσις· πρωΐτερον δυσθηκόβλαστον, ἂν τὸ παραβάλωμεν πρὸς τὴν μέλλουσαν τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ἢ καὶ μεταφραστῶν, λαμπρὰν ἐποχήν. Ἀλλ' ὅμως εἰς τὰς χεῖράς μας εἶναι νὰ ἀποφύγωμεν τὸ ὄνειδος τῆς δυστυχίας, ἐὰν τὸ ἐπιτρέψωμεν σκοτεινὸν ἄστρον νὰ ἔχῃ παρὰ νὰ ἀγγίσωμεν τὴν μακαρίαν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὑγίαινε εὐδαιμονῶν!

Α. Κοραῆς.

5 Σεπτεμβρίου, 1816

Κατὰ τὴν περιδιάβασή μου στὴ βιβλιοθήκη τῆς κυρίας Ἕλλης Μποτονάκη, ὅπου ἐκδόσεις τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Πλούταρχου τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης* τοῦ Κοραῆ, σὲ μεγάλο χαρτὶ καὶ πρωτότυπη χρυσοδερματόδετη στάχωση μὲ προηγούμενους κτήτορες Βενδραμὴ Οἰκονόμου / Οἰκονομόπουλο καὶ Νικόλαο Μαυροδοσόπουλο, ξεφύλισσα καὶ τὸ βιβλίο *Μολιέρου ἄριστα ἔργα ἐξελληνισθέντα ὑπὸ Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίσση. Κωμῳδιῶν Μισάνθρωπος, Ταρτοῦφος, Φιλάργυρος μετὰ εἰκόνος τοῦ Μολιέρου καὶ πανομοιοτύπου ἐπιστολῆς Α. Κοραῆ. Ἐν Τεργέστῃ Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόϋδ 1871.*[6] Στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ὑπάρχει τὸ πορτραῖτο τοῦ Μολιέρου σὲ χονδρὸ χαρτὶ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ θεσσαλικοῦ περιοδικοῦ καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ λιθογραφημένη σὲ ἀναδιπλούμενο χαρτὶ 36,5×21,5 ἑκατοστά, λεπτότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς κορνίζας ἀλλὰ πανομοιότυπο ὡς πρὸς τὴ διάταξη τοῦ κειμένου καὶ τὸ χρῶμα τοῦ μελανιοῦ.

Στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ὁ φάκελος MSS 110 4.1 περιέχει 29 ἐπιστολὲς τοῦ Α. Κοραῆ πρὸς τὸν Παντολέοντα Βλαστό (1818-1822), μία χωρὶς χρονολογία καὶ ἀποδέκτη καὶ μία λιθογραφημένη πρὸς τὸν Κ. Κοκκινάκη, ποὺ εἶναι πανομοιότυπο ἀντίτυπο μὲ ἐκεῖνο τῆς κορνιζαρισμένης ἐπιστολῆς καὶ ὡς πρὸς τὸ πάχος τοῦ χαρτιοῦ καὶ ὡς πρὸς τὸ μελάνι. Μόνο τὸ σχῆμα τοῦ χαρτιοῦ εἶναι μεγαλύτερο, 28,5×22,5 ἑκατοστὰ καὶ στὴν πάνω πλευρὰ ὑπάρχουν ἴχνη σχισίματος. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν Κοραῆ ἀνῆκε στὴν Ἰωάννα Κ. Μανούση καὶ κατατέθηκε ἀπὸ τοὺς κληρονόμους της στὴ Γεννάδειο τὸ 1977. Στὸ πρακτικὸ ποὺ περιέχεται στὸ φάκελο ἡ ἐπιστολὴ χαρακτηρίζεται λιθογραφημένη καὶ λαθεμένα ταυτίζεται μὲ τὴ μεγάλη ἐπιστολὴ ποὺ δημοσίευσε ὁ Ν. Δαμαλᾶς τὸ 1885 (τ. Γ′1, ἀρ. 40).[7] Στὴ Γεννάδειο ὑπάρχει ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου *Μολιέρου ἄριστα ἔργα*, προερχόμενο ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη Σπυρίδωνος Λοβέρδου (Δωρεὰ Μαρίας Κονταρέλλη, 1972): ἡ λιθογραφημένη ἐπιστολὴ δὲν εἶναι δεμένη στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ μετὰ τὸν πρόλογο, σ. ις′.[8]

Γιὰ τὴ Γερουσία βλ. σ. κδ′ - κε′ (εἰσαγωγὴ Γεωργίου Ν. Φιλάρετου) καὶ 36-39, 111-113, 126-127. Τὴν ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀναγγέλει τὸ ἄρθρο μὲ τὴν πληροφορία ὅτι αὐτὸ «κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίασιν τῆς ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σήμερον τὸ ἀπόγευμα θὰ διανεμηθῇ εἰς τοὺς ἐπισήμους [...]». Τὸ βιβλίο μὲ τὶς πολιτειακὲς ὑποθῆκες τοῦ Κοραῆ «ποὺ ἀποκτοῦν ἐξαιρετικὴν ἐπικαιρότητα μὲ τὴν συζήτησιν ποὺ διεξάγεται τὸν τελευταῖον καιρὸν περὶ τῆς χρησιμότητος τῆς Γερουσίας».

6. 8ο, σ. ις′+352. Στὴν ἀρχὴ 1 ἀναδιπλούμενο πανομοιότυπο ἐπιστολῆς τοῦ Α. Κοραῆ καὶ 1 λιθογραφία προσωπογραφίας μὲ λεζάντα: *MOLIÈRE* καὶ τὸ ὄνομα τοῦ λιθογράφου: *Lit. Guttman Trieste*. Στὶς σ. ζ′ - ις′ Πρόλογος. 1-101 Μισάνθρωπος. 103-104 Σημειώσεις Μισανθρώπου. 105-121 Πρόλογος Ταρτούφου (1851) καὶ μὲ νέες σημειώσεις. 122-235 Ταρτοῦφος. 239-243 Σημειώσεις Ταρτούφου. 245-343 Φιλάργυρος. 345-346 Σημειώσεις Φιλαργύρου. 347 Παροράματα. 349-352 Συνδρομηταί.

7. *Ἐπιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ἐπιμελείᾳ Νικολάου Μ. Δαμαλᾶ*, τ. Γ′ 1, Ἀθήνα 1885, ἀρ. 40, σ. 693-698.

8. Ἀπὸ τὰ τρία ἀντίτυπα ποὺ ἀναγράφει ὁ κατάλογος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὶς παραπάνω περιγραφές, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης εἶχε στὰ χέρια του τὴν αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τῶν 14 ἴσως παραγράφων τοῦ Α. Κοραῆ, ἀφοῦ ὅπως θὰ δοῦμε τὴ σχολιάζει ὁλόκληρη στὸν πρόλογο τῶν μεταφράσεών του καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λιθογράφου κατασκεύασε τὴν ἰδιότυπη ἐπιτομὴ μὲ μιὰ μέθοδο ποὺ μοιάζει μὲ κολὰζ χωρὶς νὰ ὑπάρχουν νοηματικὰ κενά. Τιμοῦσε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν Κοραή, στοῦ ὁποίου τὴ γραπτὴ παρότρυνση ὀφειλόταν ἡ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη ἀλλὰ καὶ οἱ δικοί του προβληματισμοὶ γιὰ τὸν «ἐξελληνισμὸ» τοῦ Μολιέρου, ποὺ θὰ ἀναδειχθοῦν ἀπὸ τὰ ὅσα θὰ σημειώσουμε παρακάτω ἀναλυτικά, καθὼς ὁ Σκυλίτσης συζήτησε στοὺς προλόγους του τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοραῆ, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διατυπωθεῖ στὴν ἐπιστολή του στὸν Κοκκινάκη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Δίπλα λοιπὸν στὴ βιογραφία καὶ τὴν προσωπογραφία τοῦ Μολιέρου θεώρησε ὅτι ἔπρεπε νὰ τυπώσει τὴν αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ, ἔστω ἐπιτετμημένη γιὰ νὰ χωρᾶ σὲ ἕνα ἀναδιπλούμενο φύλλο.

Τὴν αὐτόγραφη πλήρη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ ἢ ἀντίγραφό της χρησιμοποίησε τὸ 1885 ὁ Ν. Δαμαλὰς γιὰ τὴν πρώτη, ὅσο γνωρίζω, ἔκδοσή της, τὰ ὁποῖα καὶ λανθάνουν. Συγκρίνοντας τὸ μέρος τοῦ κειμένου τῆς ἔκδοσης Δαμαλᾶ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ λιθόγραφη ἐπιτετμημένη ἐπιστολὴ ἐντόπισα δύο διαφορές: στὴν πρώτη παράγραφο ὁ Δαμαλὰς ἐκδίδει *καὶ ἰδικά σου* ἐνῶ τὸ αὐτόγραφο ἔχει *καὶ τὰ ἰδικά σου*. Στὴ δεύτερη παράγραφο *οὔτε αἱ πολλαὶ* ἀντὶ *οὔτ' αἱ πολλαὶ* τοῦ αὐτογράφου. Μιὰ τρίτη διαφορά, αὐτὴ τὴ φορὰ στὸ χωρισμὸ τῶν παραγράφων, μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Δαμαλὰς ἐκδίδει ἀπὸ ἀντίγραφο: ἡ τελευταία παράγραφος τῆς λιθόγραφης ἐπιστολῆς στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν παράγραφο 11, παρόλο ποὺ καὶ τὸ νόημα ἐπιτρέπει τὴν αὐτονόμησή της. Ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ διαιρεῖται σὲ 13 παραγράφους ἐνῶ ἡ αὐτόγραφη ἴσως εἶχε 14 παραγράφους.

Ὁ Σμυρνιὸς λόγιος Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίσσης (1819-1890· ὑπόγραφε καὶ Σκυλίτσης)[9] τύπωσε τὸν *Ταρτοῦφο* στὴ Σμύρνη τὸ 1851: «κωμῳδία

Ἑλλάδος μπόρεσα νὰ δῶ ἕνα (Ν. Φ. 2611), στὸν ψευδότιτλο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση: *Τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑλλάδος ὁ ἐξελληνίσας Ἰ. Ἰ. Σκυλίσσης*. Ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου εἶδα καὶ στὸ ΕΛΙΑ.

9. Στέφανος Σ. Μακρυμίχαλος, «Ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδος "Ἡμέρα" στὴν Τεργέστη στὰ 1855. Ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ ἱδρυτοῦ της λογίου καὶ δημοσιογράφου Ἰ. Ἰσ. Σκυλίτση», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 8 (1970) 10-30+4 πίνακες (προσωπογραφία καὶ ὑπογραφὴ 1872+3 ἔγγραφα). Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Λογοκριτικὲς καὶ γλωσσικὲς ἐπεμβάσεις στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Ἀθήνα, Ὁμήρειον Πνευματικὸν Κέντρον, 1985, σ. 223-244 [Κυκλοφόρησε μόνο ὡς ἀνάτυπο ἀφοῦ ὁ Β' τόμος τῶν *Πρακτικῶν* δὲν κυκλοφόρησε ποτέ]. Φαίδων καὶ Γλυκερία Μπουμπουλίδου, *Ἡ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία, Γραμματολογικὸ Διά-*

τοῦ Μολιέρου τοῦ Γάλλου μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως καὶ μετενεχθεῖσα εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἤθη» στὸ πλαίσιο τοῦ μεγάλου μεταφραστικοῦ του ἔργου ποὺ τύπωνε στὸ τυπογραφεῖο τῆς *Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης*.[10] Στὸν πρόλογό του (Ὀκτώβριος 1851) τὸν ὁποῖο ἀνατύπωσε μὲ συμπληρωματικὲς σημειώσεις στὴν ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1871, στὴν ὁποία τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης εἶναι ἀναπλασμένο, ἀναφέρεται στὶς θέσεις τοῦ Κοραῆ «περὶ μετακενώσεως» καθὼς θεωροῦσε ὅτι στήριζαν καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ προηγηθοῦν μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων καὶ νὰ ἀκολουθήσει ἡ συγγραφὴ πρωτότυπων: «Οἱ ἡμέτεροι θέλουν μεταφράσει καὶ ὄχι συγγράψει. Ἢ δὲν συμπεριλαμβάνεται νομίζετε καὶ τὸ δραματικὸν μέρος τῶν γνώσεων τῶν Εὐρωπαίων εἰς τὴν μετακένωσιν, περὶ ἧς ἔλεγεν ὁ γλυκύτατος καὶ πατρικώτατος ἐκεῖνος Κοραῆς; Ἐπαναλαμβάνω ὅτι, διὰ νὰ σχηματισθῇ θέατρον παρ' ἡμῖν δὲν θέλουν συγγράψει, ἀλλὰ μεταφράσει οἱ ἡμέτεροι τὰ ἄριστα τῶν εὐρωπαϊκῶν, ἢ καὶ ἀρχαιοελληνικῶν δραμάτων [...]».[11] Σὲ προηγούμενη παράγραφο ἄγγιζε τὸν πυρήνα τοῦ προβλήματος, ἀναφερόμενος στὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θεάτρου: «Ἡ δραματοποιΐα εἶναι τέχνη δυσχερής· ἰδιαιτέρα τέχνη. Διὰ νὰ γράψωμεν δράματα, ἔχομεν χρείαν θεάτρου, ἔχομεν χρείαν καθηγητῶν σοφῶν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως, ἔχομεν χρείαν ἐμπειρίας καὶ τέλος πάντων δη-

γραμμα, τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 269-270, μὲ μερικὴ καταγραφὴ τοῦ μεταφραστικοῦ του ἔργου καὶ βιβλιογραφία. Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων καὶ διηγημάτων 1830-1880: εἰσαγωγικὴ μελέτη καὶ καταγραφή*, Ἀθήνα, Περίπλους, 1995 (ἀπὸ τὸ εὑρετήριο). Ἀπὸ τὰ λίγα αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1871: «Ποτὲ δὲν κατώκησα εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα· τὰς Ἀθήνας εἶδον πάντοτε παροδικῶς· ἀπὸ δὲ τοῦ 1858, οὐδόλως· ἐάν τι ἐκ τῶν προσώπων τοῦ ἐξελληνισθέντος Μισανθρώπου ὁμοιάζῃ ἄλλῳ τινί, ζῶντι ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐκείνῃ, βεβαιῶ τὸν ἀναγνώστην ὅτι δὲν ἔχω περὶ τούτου εἴδησιν· ἀλλ' ἐὰν ἐν γένει ὁ Μισάνθρωπός μου ἀντικατοπτρίζῃ τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πιστῶς, ὁμολογῶ ὅτι τοιαύτην ἰδέαν ἐσχηματίσαμεν οἱ ἔξω Ἕλληνες, ἐξ ὧν μανθάνομεν καθεκάστην περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐκ τῶν ἐκεῖθεν ἐρχομένων ὁμογενῶν. Διαφέρομεν τοῦ Παλαίμονος κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι δὲν ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νὰ μισήσωμεν ὡς αὐτός· ἀλλὰ πονοῦμεν· ἀλλ' ἀναγκαζόμεθα ν' ἀναβάλλωμεν τὴν ἄλλως ποθεινοτάτην σύναξιν ἡμῶν εἰς τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔδαφος, ὅπου καταντᾷ τις ἕως σήμερον νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι «ἄμεινον δουλεύειν ἐπιεικῶς, ἢ ἐλευθεριάζειν ἀναισχύντως» — κατὰ τὸν Πολύαινον» (σ. ις').

10. *Ὁ Ταρτοῦφος κωμῳδία Μολιέρου... Σμύρνη, Τυπογραφεῖον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης Διευθυνόμενον ὑπὸ Κ. Προκήδου. 1851*, 8ο μικρό, σ. 4 χ. ἀρ. + ις' + 123 + 1 χαρ. Μικρὸ σχῆμα μὲ κεφαλίδες ποὺ σημαίνουν τὶς πράξεις καὶ τὶς σκηνές, βολικὸ στὸν ἀναγνώστη. Ἀντίθετα ἡ ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1871 εἶναι πολυτελής, χωρὶς κεφαλίδες καὶ οἱ σελίδες πλαισιώνονται μὲ διακοσμητικὴ γραμμή.

11. *Μολιέρου ἄριστα ἔργα...* ὅ.π., σ. 109-110. Τὰ ἀποσπάσματα κειμένων τοῦ Κοραῆ, ποὺ παραθέτει σὲ ὑποσημείωση, εἶναι ἀπὸ τὸν Ζ' τόμο τῆς ἔκδοσης τῶν *Παραλλήλων βίων* τοῦ Πλουτάρχου, Παρίσι 1814 = *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων καί τινων συγγραμματίων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, τ. Α', Παρίσι 1833, σ. 564, 565. [=Ἀδαμαντίου Κοραῆ, *Προλεγόμενα στοὺς Ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του*, Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1984].

μοσίου μεμορφωμένην ἔχοντος δραματικὴν κρίσιν».[12] Στὴν ἔκδοση τοῦ 1871, μὲ μιὰ ὑποσημείωση, θυμίζει στὸν ἀναγνώστη ὅτι αὐτὰ γράφηκαν τὸ 1851 καὶ ἀπὸ τότε ἐκδόθηκαν «ἀξιόλογα ἔργα πρωτότυπα, τιμήσαντα τὴν νεοελληνικὴν δραματοποιΐαν»: *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος* τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ, ἡ *Μαρία Δοξαπατρῆ*, οἱ *Κυψελίδαι* καὶ ἡ *Μερόπη* τοῦ Δ. Βερναρδάκη, «ἔργα ταῦτα ἐν πολλοῖς ἁμιλλώμενα πρὸς τὰ ὁμοίου εἴδους θαυμαστὰ τῆς Ἑσπερίας».[13]

Ὁ Σκυλίτσης δηλώνει στὸν πρόλογο ὅτι μὲ παρότρυνση Γάλλου φίλου του καταπιάστηκε μὲ τὴ μετάφραση τοῦ *Ταρτούφου*, ἀγνοώντας ὡς τότε τὶς νουθεσίες τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ μεταφραστεῖ τὸ σπουδαῖο ἔργο, ἀλλὰ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη, τῆς ὁποίας πῆρε στὰ χέρια του ἕνα κολοβὸ ἀντίτυπο ὅταν εἶχε τελειώσει τὴ μετάφραση καὶ τῆς τέταρτης πράξης. Ὁ πρόλογος τοῦ Κοκκινάκη τὸν ἔκανε νὰ συνειδητοποιήσει περισσότερο τὴν ἐπικινδυνότητα τοῦ ἐγχειρήματος ἀλλὰ δὲν τὸν ἀποθάρρυνε νὰ ὁλοκληρώσει τὴ μετάφραση ἀφοῦ διαπίστωνε πὼς «Ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει ὅτι ὁ σημερινὸς μεταφραστὴς εἶχε καὶ ἐφόδια πλειότερα τῶν τοῦ πρὸ πέντε καὶ τριάκοντα ἐτῶν ἐπιχειρήσαντος τὸ αὐτὸ ἔργον. Ἡ γλῶσσα ἔκτοτε προήχθη, τὰ ἤθη τοῦ καθ' ἡμᾶς δημοσίου ἀνεπτύχθησαν [...]».[14]

Στὸν κύριο πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1871 ὁ Σκυλίτσης κρίνει τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοραῆ, ποὺ διατυπώθηκαν στὴν ἐπιστολή του στὸν Κοκκινάκη: γιὰ τὴν προτίμησή του στὴν πεζὴ μετάφραση, τὶς βελτιώσεις τὶς ὁποῖες προτείνει (ποὺ δείχνουν καὶ τὴ δική του ἔλλειψη μουσικῆς ἀκοῆς) καὶ τὴν ἀποδοκιμασία τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σκυλίτση ἴσως ἀδικοῦν τὸν Κοραὴ καὶ τὶς ἐπισημάνσεις του καθὼς τὶς συνδέουν μὲ τὶς αἰσθητικὰ μέτριες βελτιώσεις ποὺ προτείνει: «Ὡς βλέπομεν ἐν τῇ ἐπισυνημμένῃ πανομοιοτύπῳ ἐπιστολῇ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Κοκκινάκην, ὁ σοφὸς ἐκεῖνος συνεβούλευε νὰ μεταφρασθῶσιν αἱ δύο αὗται κωμῳδίαι εἰς πεζὸν λόγον· ἀλλ' ἐξ ὀλίγων τινῶν στίχων, οὓς ἐπειράθη νὰ συνθέσῃ ἐπιδιορθῶν τοὺς τοῦ Κοκκινάκη, προδίδεται ὡς μὴ κεκτημένος μουσικὴν ἀκοήν, καὶ ἑπομένως ἀναρμόδιος κριτὴς ἐπὶ τοῦ προκειμένου».[15]

Γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία ὁ Σκυλίτσης βρίσκει ὑποστηρικτικὰ ἐπιχειρήματα στὴν κοινὴ θέση ποὺ ἔχει μὲ τὸν Κοραὴ στὸ θέμα τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς καὶ τῆς ἔκπτωσής της σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαία. Σημείωνε ὁ Κοραής: «Εἰς τὰς βαρβάρους τῶν Εὐρωπαίων γλώσσας ἦτο ἴσως ἀναγκαῖον τὸ ὁμοιοτέλευτον, διὰ νὰ τῶν μετριάσῃ τὴν τραχύτητα· ἀλλ' εἰς τὴν ἰδικήν μας, ἂν καὶ βαρβαρωθεῖσαν, πολὺ ὅμως ὑπερτέραν ἐκείνων, ἡ ρίμα ἐμβῆκε δι' ὀργὴν τῶν Μου-

12. *Μολιέρου ἄριστα ἔργα*... ὅ.π., σ. 109.
13. *Στὸ ἴδιο*.
14. *Στὸ ἴδιο*, σ. 114.
15. *Στὸ ἴδιο*, σ. ιδ'.

σῶν —'Αλλ' εἶναι νόστιμος εἰς τὴν ἀκοήν.— Αἴ! καὶ τί δὲν κάμνει νόστιμον ἡ ἕξις;».[16] 'Η θέση τοῦ Σκυλίτση νομιμοποιεῖ τὴ χρήση καὶ τὴν ἕξη, καθὼς δέχεται ὅτι ἡ ὁμοιοκαταληξία δίνει ρυθμὸ στὸν λόγο, ὥστε νὰ εἶναι εὐχάριστος στὴν ἀκοὴ καὶ περισσὴ χάρη, ὥστε νὰ τέρπει τὸν θεατή: «Περὶ δὲ τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ἀληθῶς πολὺ θὰ εὐηργέτει τὸ καθ' ἡμᾶς δημόσιον τοὺς ποιητάς, ἂν ἀπήλλαττεν αὐτοὺς τοῦ προσθέτου κόπου τούτου· ἀλλ' ἐνόσῳ κατακηλεῖται ὑπὸ ταύτης τῆς σειρῆνος, ὅσοι τῶν ποιητῶν ἐπιθυμοῦν νὰ εὐαρεστῶσιν εἰς αὐτό, εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ ὑπείκωσιν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κατὰ τὸν Κοραὴν βαρβάρου ρίμας. 'Η ὁμοιοκαταληξία εἶναι βάρβαρος· ἀλλ' οὕτως εἶναι βάρβαρος καὶ ἡ σημερινὴ γλῶσσα, καὶ ἡ σημερινὴ προφορά, καὶ ἡ σημερινὴ ἡμῶν ἐνδυμασία, ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ μουσική, τὰ πάντα. 'Αλλ' ὄχι· ἐνόσῳ ὁμιλοῦμεν ὡς ὁμιλοῦμεν, καὶ προφέρομεν ὡς προφέρομεν, ἥ τε μετρικὴ ἡ παροῦσα καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία φαίνονται τῆς καθωμιλημένης ἰδιότητες ἀναφαίρετοι. 'Η μὲν μετρικὴ ἔχει ρυθμόν, θέλγητρον τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ μὴ ἐκτιμῶσιν ὅσοι οὔτε τὸ τῆς μουσικῆς· ἡ δὲ ὁμοιοκαταληξία εἶναί τι παίγνιον ἠχητικόν, ὅσον ἀπρόοπτον, τόσον καὶ εὐάρεστον εἰς τὴν ἀκοήν».[17]

'Ο Σκυλίτσης ἄλλωστε θεωροῦσε ὅτι τὰ μειονεκτήματα τῆς ἔμμετρης μετάφρασης ἔναντι τῆς πεζῆς καὶ τῆς ρίμας ἔναντι τῆς ἀνομοιοκαταλήκτου στιχουργίας μποροῦσαν νὰ μετριαστοῦν ἢ νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ καλὴ ἀπαγγελία, ποὺ προϋπέθετε διδασκαλία καὶ ἄσκηση: «'Αδίδακτος ἀπαγγελίας οὐδεὶς ἔπρεπε ν' ἀναβαίνῃ, ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς σκηνῆς, —τοῦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ,— ἀλλ' οὔτε ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ἢ βήματος οἱουδήποτε· ἐνῷ παρ' ἡμῖν, οἵτινες, ἀπειρίας ἕνεκα μέχρι τοῦδε, τὰ πάντα νομίζομεν εὐχερῆ καὶ ἀνάξια διδασκαλίας, ἠθοποιοὶ ἀδίδακτοι ὁλωσδιόλου χειροκροτοῦνται ὡς ἄξιοι καὶ ἄριστοι ὑπὸ τοῦ μηδεμίαν πεῖραν, θεατρικὴν τοὐλάχιστον, ἔχοντος δημοσίου, φθείροντος οὕτως αὐτούς, καὶ φθειρομένου ὑπ' αὐτῶν. Πολλὰ προϊόντα βιομηχανικὰ θὰ στείλῃ ἡ ἐλευθέρα 'Ελλὰς εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, πρὶν ἢ ἐξαγάγῃ καὶ ἠθοποιοὺς ἀξίους χει-

16. *'Αλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Γ', 'Αθήνα 1979, σ. 500. 'Ο Κοραὴς ἀναφέρθηκε καὶ ἄλλες φορὲς ἀπαξιωτικὰ γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία: «ὑπόθες ποιητὴν ὅστις γράφει εἰς τὸν βάρβαρον τρόπον τῶν ὁμοιοκαταλήκτων στίχων» (ἐπιστολὴ ἀπὸ 27-11-1803 πρὸς Α. Βασιλείου: *Στὸ ἴδιο*, τ. Β', 'Αθήνα 1966, σ. 115). «'Εξεναντίας ἐπαινῶ σου πολὺ τὴν καταφρόνησιν τοῦ ὁμοιοτελεύτου. Φοβοῦμαι ὅτι μέλλει νὰ μᾶς μείνῃ ἡ βάρβαρος ρίμα· ἀλλ' ὅμως ἐὰν ἄλλοι ὅμοιοί σου τὴν προκοπήν, καὶ τὸν ζῆλον τῶν καλῶν, σὲ μιμηθῶσιν, ἴσως εὐτυχήσετε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν νέαν Γραμματικὴν ἀπὸ τοιαύτην ψώραν, καὶ νὰ κατασταθῆτε ἀληθεῖς τυραννοκτόνοι τῆς ρίμας» (ἐπιστολὴ ἀπὸ 9-9-1818 πρὸς 'Ιωάννη Ζαμπέλιο: *Στὸ ἴδιο*, τ. Δ', 'Αθήνα 1982, σ. 109). Βλ. καὶ 'Αλέξης Πολίτης, *'Η ἀνακάλυψη τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, 'Αθήνα 1984, σ. 144. Κωστὴς Παλαμάς, «Περὶ ρίμας», ἐφ. *'Ελεύθερον Βῆμα*, 21, 29/6, 12/7/1926 = *"Απαντα* τ. 13, σ. 24-38. Γενικότερα βλ. *Νεοελληνικὰ μετρικά*, ἐπιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Ρέθυμνο, 'Ινστιτοῦτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν - ΠΕΚ, 1991.

17. *Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα*... ὅ.π., σ. ιε'.

ροκροτήσεων [...] Τί; τὸ ὁμοιοτέλευτον, καὶ μετ' αὐτοῦ χάρις τις ἐκ περισσοῦ τέρπουσα τὸν ἀκροατήν. Τοῦτο εἶναι ἀναντίρρητον. 'Αλλ' ὁ καλῶς ἀπαγγέλλων, ὁ ἐπιτήδειος ἠθοποιός, δύναται καὶ τοῦ ρυθμοῦ τὰς μονοτονίας νὰ ἐξαλείφῃ, καὶ τὰς ὁμοιοκαταληξίας νὰ καθιστᾷ ἀνεπαισθήτους, ὁσάκις ὁ λόγος δὲν πρέπει νὰ καταφανῇ προβαίνων κατὰ δίστιχα· τοῦθ' ὅπερ ἐπιτυγχάνεται διὰ μεταβιβασμῶν φωνῆς, διὰ τονώσεων ἢ χαλασμῶν, διὰ βραδυλογίας ἢ κατασπεύσεως τῶν λέξεων».[18]

'Ο Σκυλίτσης τριάντα πέντε (ἢ πενήντα πέντε) χρόνια μετὰ τὶς κρίσεις τοῦ Κοραῆ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ *Φιλάργυρου -'Εξηνταβελόνη*, δὲν μεταφράζει ἀλλὰ ἐξελληνίζει, φτάνοντας σὲ ἀκραῖες ἐπιλογές, ὄχι πάντοτε ἐπιτυχημένες ἀφοῦ δὲν πληροῦν πάντα τὸ κριτήριο τῆς ἀντιστοιχίας, ὅταν οἱ σκηνὲς τῶν μολιερικῶν κωμωδιῶν μεταφέρονται στὶς πόλεις τῆς 'Ανατολῆς, τὰ ὀνόματα τῶν τόπων, τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀξιωμάτων γίνονται ἑλληνικὰ καὶ οἱ καταστάσεις ποὺ περιγράφονται ἀναφέρονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Στὶς δεκαετίες ποὺ πέρασαν, ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ὡς τὸν Σκυλίτση, ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Μολιέρου συνεχίστηκε μὲ ἐκδόσεις στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν 'Αθήνα, οἱ ὁποῖες δὲν μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Σκυλίτση.

Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Σκυλίτση μὲ τὴν ἐξελληνιστική του ἐπιλογὴ μεταφέρει στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τὸν Μολιέρο μὲ ἄμεση ἀναφορὰ στὰ προβλήματά της καὶ ἔντονο διδακτισμό: «Προσεπάθησα νὰ καταλάβωσιν οἱ ὁμόγλωσσοί μου τὸν Μολιέρον ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως· καὶ δὲν μετέφρασα λοιπόν, ἀλλ' ἐξελλήνισα, ἵνα ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἀνέγνωσαν τὰς κωμῳδίας αὐτοῦ γαλλιστί,

18. *Στὸ ἴδιο*, σ. ιδ', ιε'. «τὰ πάντα νομίζομεν εὐχερῆ καὶ ἀνάξια διδασκαλίας, ἠθοποιοὶ ἀδίδακτοι...». Εἴμαστε ἀκόμη μακριὰ ἀπὸ τὴ δημιουργία θέσης σκηνοθέτη στὸ ἑλληνικὸ θέατρο. Βλ. 'Αντώνης Γλυτζουρής, «'Η δημιουργία θέσης σκηνοθέτη στὸ "Βασιλικὸν Θέατρον" (1898-1902)», *Μνήμων* 18 (1996) 62-88. 'Ο ἴδιος ὁ Σκυλίτσης εἶχε καὶ πεῖρα ἀπαγγελίας καὶ γνώση τῶν ἀντιδράσεων τοῦ κοινοῦ: «Τοῦτο παρετήρησα κατὰ τὴν τελευταίαν περιοδίαν μου εἰς πολλὰς πόλεις ὑπὸ ὁμογενῶν κατοικουμένας, ἔνθα ἀπήγγειλον περικοπὰς ἐκ τοῦ Μισανθρώπου [...]» σημειώνει στὸν Πρόλογο τοῦ 1871 (*ὅ.π.* σ. ιγ'). Τὸ αἴτημα θεατρικῆς παιδείας καὶ ἐθνικοῦ θεάτρου θεωροῦνται ἀνεδαφικά: «'Η Κυβέρνησις τοῦ 'Ελληνικοῦ Βασιλείου ὤφειλε νὰ λάβῃ σπουδαίαν φροντίδα περὶ μορφώσεως σκηνικῶν ἐπιτηδείων, καὶ ἐν γένει θεάτρου ἐθνικοῦ· ἀλλὰ πῶς νὰ ἐπιμεληθῇ τούτων, ὅτε ἀμελοῦνται ἄλλα μᾶλλον κατεπείγοντα! Εἰς ἐκεῖνο τὸ Κράτος πέπρωται, μετὰ τὴν μεγάλην καὶ θαυματουργὸν αὐταπάρνησιν τοῦ 1821, μόνα τὰ ἰδιωτικὰ ἔργα νὰ συντηρῶνται καὶ νὰ προκόπτωσι· λοιπὸν καὶ οἱ εἰσπηδῶντες εἰς τὰ κοινὰ φροντίζουσι περὶ τῶν ἰδίων. Τί ἀποφέρει τὸ ὑπούργημα; τοῦτο παρ' αὐτοῖς πρωτεύει· τί ὅμως ἀπεκδέχεται τὸ δημόσιον ἐκ τοῦ ὑπουργήματος; τοῦτο δευτερεύει παρ' αὐτοῖς. Τὸ πρωτεῦον ἀπαλείφει εὐσυνειδήτως τὸ δευτερεῦον, καὶ οὕτω στρέφεται ὁ τροχός. Περὶ δὲ τῆς ἐκλογῆς τῶν προσώπων, — Ναί, ὁ δεῖνα εἶναι ἱκανὸς ἢ ἁρμόδιος, ὁ ἄλλος ὅμως εἶναι ἰδικός μας (ἀρετὴ πολύτιμος διὰ τὰ κοινά), ἢ εἶναι οἰκογενειάρχης (προτέρημα γονιμοποιοῦν τὴν πατρίδα), καὶ ὁ ἰδικός μας, καὶ ὁ οἰκογενειάρχης ὑποσκελίζουσι τὸν ἱκανὸν καὶ ἁρμόδιον» (*ὅ.π.*, σ. ιε'- ις').

εὕρωσιν ἐν τῇ διερμηνεύσει χάριν τινὰ λόγου, ἢ πνεῦμά τι ἐννοίας, τὸ ὁποῖον παρέτρεξαν ἐν τῷ κειμένῳ. Ἄλλως τε, ὅσον καὶ ἂν συνοικειωθῇ τις μετὰ ξένης γλώσσης, ἐνόσῳ ἡ ἰδία γλῶσσα πρωτεύει ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ, διὰ τῆς ἰδίας γλώσσης πίπτει ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις ὁ ἠθικὸς μάλιστα κόσμος. Ἐγὼ αὐτὸς εἶδον τὰ πρόσωπα τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Μολιέρου ἀληθέστερα, ἀφοῦ τὰ ἐνέδυσα ἑλληνικὸν φόρεμα, καὶ τοῖς ἔδωσα ἐγχώριον χρῶμα. Τὰ ἀλλοδαπὰ ἐξηγοῦνται, ἀλλὰ τὰ ἡμεδαπὰ καὶ ἐμφοροῦνται».[19]

Θεωροῦσε ὅτι συνέχιζε στὴ γραμμὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἔστω καὶ ἂν ἐκεῖνος εἶχε προτιμήσει τὴν πεζὴ μετάφραση, κατὰ τὴν προτροπὴ τοῦ Κοραῆ καὶ ὄχι τὴν ποιητική: «Ὁ Φιλάργυρος ἐξελληνίσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Οἰκονόμου, τοῦ σοφοῦ τὸ 1816, καὶ ἡ μετάφρασις ἐκείνη ἔτυχεν ἐπαίνων· ἀλλὰ κατήντησε καθυστεροῦσα εἰς τοὺς παρόντας καιρούς, ὡς ὤδευεν ἡ γλῶσσα, μετ' αὐτῆς δὲ καὶ τὰ ἤθη».[20]

Ὁ διαφωτιστής, στὰ χρόνια τοῦ ρομαντισμοῦ, λόγιος θέλησε νὰ ἀπολογηθεῖ ἴσως γιὰ τὶς μεταφραστικές του ἐπιλογές, διαλεγόμενος μὲ τὸν Κοραὴ γιὰ

---

19. *Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα*... ὅ.π., σ. ιβ'. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σκυλίτση πολλαπλασιάζονται: «[...] καθὼς μετέβαλεν ὁ μεταφραστὴς τὰ ὀνόματα, οὕτως ἤλλαξε καὶ τοὺς τόπους, ἤμειψε δὲ καὶ τοὺς τρόπους τῶν ἠθῶν, καθάπερ ἐν τῷ δράματι ἀπαιτεῖ τὸ εἰκός, ὅπερ ἐστὶ τὸ πιθανὸν καὶ ἡ τῆς τῶν πραγμάτων συστάσεως ἀνάγκη. Ἄλλως νὰ μεταφρασθῇ κωμῳδία εἶναι ἀδύνατον» (*στὸ ἴδιο*, σ. 116). «[...] πότε εἶναι πιστὴ μία μετάφρασις; ὅταν μόνον εἰς τὰς λέξεις τοῦ κειμένου προσκολληθῇ ὁ μεταφραστής, τὴν δὲ χάριν αὐτοῦ, οὔτε τὸ πνεῦμα δὲν ἀποδώσῃ, ἢ ὅταν συντρίψῃ μὲν τὴν πέδην τῶν λέξεων, θηρεύσῃ δὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν χάριν τοῦ κειμένου; Καὶ εἰς τίνα ἤθελε δόσει τὸν ἀσπασμὸν αὐτοῦ ὁ συγγραφεύς; Εἰς τὸν μεταφράσοντα αὐτὸν κατὰ λέξιν μετὰ φόβου, ἢ εἰς τὸν μεταφράσοντα αὐτὸν κατὰ πνεῦμα μετ' ἀγάπης;» (*στὸ ἴδιο*, σ. 117). Ὅταν τοῦ χρειάζεται προχωρεῖ σὲ συγκρίσεις μὲ τὴ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη ἀπορρίπτοντας τὴν «πιστότητά» του μὲ τὴν ὁποία χάνεται «τὸ ἅλας, ἡ εἰρωνία, ἥτις διαλάμπει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ» καὶ εἰρωνεύεται τὶς ὑποσημειώσεις ποὺ εἶναι χρήσιμες μόνο γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὄχι τὸν θεατή: «Ὁ ἀγαθὸς Κοκκινάκης ἐξηγεῖ δι' ὑποσημειώσεων τὴν σημασίαν τῶν γαλλικῶν τούτων ἐπιθέτων. Εἰς τὸ βιβλίον, βεβαίως, ἐξηγοῦνται δι' ὑποσημειώσεων, ἀλλ' εἰς τὸ θέατρον;» (*στὸ ἴδιο*, σ. 117). Βλ. καὶ Ἄννα Ταμπάκη, *Ἡ νεοελληνικὴ δραματουργία καὶ οἱ δυτικές της ἐπιδράσεις. Μία συγκριτικὴ προσέγγιση*, Ἐκδόσεις Ergo, Ἀθήνα ²2002, σ. 136-143, 156-157. Θόδωρος Χατζηπαναγής, *Ἡ Ἑλληνικὴ Κωμωδία καὶ τὰ πρότυπά της στὸ 19ο αἰώνα*, Ἰνστιτοῦτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν - ΠΕΚ, Ἡράκλειο 2004, σ. 21-24, 71-76. Μιὰ καίρια παρατήρηση γιὰ τὸν μεταφραστὴ Σκυλίτση βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, Ἀθήνα ³1994, σ. 527-528 (σημ. 154, 22).

20. *Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα*... ὅ.π., σ. ζ'. Ὁ Σκυλίτσης δηλώνει ὅτι ἀκολούθησε τὸν Οἰκονόμο: «Ταύτην μετεχειρίσθη τὴν ἐλευθερίαν καὶ ὁ μεταφράσας τὸν Φιλάργυρον, ἄλλην κωμῳδίαν τοῦ Μολιέρου, ταύτην δὲ πεζήν, μετενεγκὼν αὐτὴν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἤθη. Ὅλοι γιγνώσκουσι τὸν Ἐξενταβελόνην· ὁ Ἐξενταβελόνης κατέστη οἰκεῖος εἰς τοὺς Ἕλληνας, διότι ἔλαβε ἐθνικὸν σχῆμα ὡς καὶ ὄνομα» (*στὸ ἴδιο*, σ. 117-118). Βλ. καὶ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος, *Ὁ Φιλάργυρος τοῦ Μολιέρου*, Ἐπιμέλεια Κωστὴς Σκαλιόρας, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1970. Ἄννα Ταμπάκη, *ὅ.π.*, σ. 36-37. Θ. Χατζηπανταζής, *ὅ.π.*

τὴ θεωρία καὶ πράξη τῆς μετάφρασης ποὺ ἐκεῖνος δίδασκε. Παρόλο ποὺ εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴ διδασκαλία ἴσως αἰσθανόταν ὅτι τὸ πλαίσιο τῆς ἀναφορᾶς δὲν εἶχε ἀλλάξει καὶ ὁ διάλογος συνεχιζόταν. Αὐτὰ θέλησε ἴσως συμβολικὰ νὰ ἐκφράσει τυπώνοντας ὡς προμετωπίδα τοῦ βιβλίου του τὸ πανομοιότυπο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραῆ, ποὺ τόσο καλὰ συμπύκνωνε τὶς ἀπόψεις του.

SUMMARY

Triantaphyllos E. Sklavenitis, *The Fate of Korais's Letter of 5 September 1816. (Molière, Kokkinakis, Skylitsis and the lithographer)*

In response to Adamantios Korais's suggestion that *Tartuffe* should be translated into Modern Greek, Konstantinos Kokkinakis translated the play, had it printed in 1815 and sent a copy to Korais for his comments. Korais set out his opinion on the translation, with critical comments, in a long letter to Kokkinakis dated 5 September 1816. In 1851 Ioannis Isidoridis Skylitsis published his own translation of *Tartuffe* in Smyrna and after twenty years, in 1871, republished it in a reviewed form. Both in his prefatory notes and in his translation, Skylitsis repudiated Korais's condemnation of rhyming verse, and he also rejected Kokkinakis's decision to adhere as closely as possible to Molière's words: instead, he followed the example of Konstantinos Oikonomos, who had made a free translation of *L'Avare* in 1816. However, in 1871's edition Skylitsis put as a frontispiece a fascimile lithograph of 1816's letter in honour of Korais's opinions despite the fact that he disagreed with them.